

Tirgus ekonomikas morālie aspekti

Dainis Zelmenis

*Rīgas Stradiņa universitāte, Eiropas studiju fakultāte,
Reģionālās ekonomikas un biznesa katedra, Latvija*

Kopsavilkums

Tirgus jeb kapitālistiskā ekonomika savā attīstībā ir nogājusi vairāku gadu simteņu garu ceļu, sākot ar tā saucamo kapitāla sākotnējo uzkrāšanu vēlajos viduslaikos līdz pat mūsdienu neoliberālajai brīvā tirgus ekonomikai. Šajā rakstā autors ir centies parādīt, kā tirgus ekonomika dažādos tās attīstības posmos ir korelējusi ar taisnīguma un godīguma jēdzieniem, un pierādīt, ka tikai tad, kad valsts regulēja tirgus ekonomikas procesus visas sabiedrības interešu vārdā sociāli atbildīgas valsts apstākļos, tirgus ekonomika kļuva daudz maz morāla, respektīvi, nerunāja pretim taisnīguma un godīguma principiem.

Tāpēc par morālu autors uzskata to periodu tirgus ekonomikas attīstības vēsturē, kas aizsākās ASV ar F. Rūzvelta "Jauno kursu" pagājušā gadsimta 30. gadu vidū un ilga aptuveni 40 gadu līdz 70. gadu vidum, kad pasaule saimniekoja Dž. M. Keinsa ideju garā sociāli atbildīgas valsts apstākļos. Savukārt atgriešanos tirgus ekonomikas saimnieciskajā praksē atpakaļ pie M. Frīdmena ieteiktajām neoliberālajām brīvā tirgus metodēm autors vērtē kā regresu no tirgus ekonomikas moralitātes viedokļa.

Atslēgvārdi: kapitāls, kapitāla sākotnējā uzkrāšana, jaunradītā vērtība un tās sadalīšana, virs-vērtība, darba devēji jeb kapitālisti, darba ņēmēji jeb strādnieki, brīvais tirgus, valstiski regulētais tirgus.

Ievads

Lielveikalā "Maxima" notikusī traģēdija Zolitūdē Rīgā mums ir uzdevusi jautājumu, kā varēja sabrukt sabiedriskas nozīmes ēka, kas bija projektēta, uzbūvēta, nodota ekspluatācijā un lietota atbilstoši Latvijas likumdošanā noteiktajiem regulējumiem. Balstoties uz sabiedrības rīcībā esošajiem faktiem, jau tagad varam izvirzīt hipotēzi par šīs traģiskās avārijas patieso vaininieku, proti, alkatību jeb tirgus ekonomikai raksturīgo cenšanos gūt maksimālu peļņu, nerēķinoties ne ar ko.

Darba mērķis un metodes

Pētījuma mērķis ir iztīrīt tirgus ekonomikas morālos aspektus, respektīvi, noskaidrot, cik lielā mērā un kādos apstākļos mūsdienu tirgus ekonomika atbilst jēdzieniem "godīgums", "taisnīgums" un "morāle". Vai tā atbilst vai neatbilst kristīgās morāles normām, un kas būtu jādara valstīm, to valdībām un pilsoņiem, lai nepieļautu tirgus ekonomikas novirzīšanos no šo morāles normu prasībām.

Pētījumā izmantotas šādas zinātniskās pētniecības metodes: monogrāfiskā metode – speciālās ekonomiskās un sabiedriski politiskās literatūras un periodikas analīze; analīzes un sintēzes metodes – vispirms no atbilstības kristīgās morāles normām viedokļa tiek analizētas atsevišķas tirgus ekonomikas izpausmes, bet pēc tam – tirgus ekonomika kopumā kā vienots veselais.

Rezultāti

Cilvēku saimnieciskā jeb ekonomiskā darbība notiek viņu ekonomisko interešu vadītā. Tā tas ir bijis vienmēr visās valstīs un visos laikos. Taču šim ekonomiskajām interesēm var būt atšķirīgs raksturs, uz ko ir norādījuši jau antikās pasaules filozofi. Tā sengrieķu domātājs Ksenofons (430.–355. g. p. m. ē.) mācību par to, kā pareizi saimniekot, pirmais nosauca par “ekonomiku”. Cits sengrieķu filozofs Aristotelis (384.–322. g. p. m. ē.) papildināja Ksenofonta atzinumu par ekonomiku ar domu, ka ekonomika esot cilvēku saimnieciskā nodarbe ar dabisku mērķi apmierināt savas vajadzības, savukārt hrematistika esot tāda cilvēku saimnieciskā darbība, kuras vienīgais mērķis ir kļūt bagātam. Pēc Aristoteļa domām, tā esot pret dabisku saimnieciskā nodarbe, jo tā notiek nevis tādēļ, lai apmierinātu kādas cilvēku vajadzības, bet gan lai iedzīvotos bagātībā jebkuriem līdzekļiem. Piedevām šai vēlmei iedzīvoties bagātībā nekad neesot gana, respektīvi, tā ir amorāla.

Kā zināms, arī kristīgās ticības pirmsākumos kā amorāla rīcība ir tikusi vērtēta augļošana, bet viens no Jēzus Kristus labajiem darbiem šajā pasaulē esot bijis augļotāju izdzīšana no tempļa. Citiem vārdiem runājot, jau antikās sabiedrības gaišākie prāti saskatīja cilvēku saimnieciskajā darbībā šos divus aizsākumus, divus stimulus, kuri liek cilvēkam vai nu ražot materiālās vērtības kādu vajadzību apmierināšanai, vai arī veikt savtīgas darbības vienīgi personīgās bagātības vairošanai.

Izveidojoties vēsturiski pirmajai šķiru sabiedrībai, cilvēku materiālo vajadzību apmierināšana ieguva specifisku formu, proti, pirmšķirīga nozīme materiālo vērtību ražošanas procesā bija tam, kuriem sabiedrības locekļiem pieder ražošanas līdzekļi un kā tiks sadalīts saražotais produkts. Kā zināms, verdzības iekārtā visi ražošanas līdzekļi piederēja vergturiem, bet materiālo vērtību ražotājiem vergiem piederēja vien viņu kailā dzīvība un spēja strādāt. Senie romieši darbarīkus esot iedalījuši mēmajos, maujošajos un runājošajos... Dabiski, ka visas vergturu sabiedrībā radītās materiālās vērtības piederēja valdošajai šķirai – vergturiem. No morāles viedokļa raugoties, šādu sabiedrību viennozīmīgi varam vērtēt kā brēcoši amorālu.

Feodālajā sabiedrībā materiālo vērtību ražošana ieguva jaunu, no verdzības iekārtas atšķirīgu formu. Proti, galvenie materiālo vērtību ražotāji bija no feodāla juridiski atkarīgie zemnieki-dzimtcilvēki, bet galvenais ražošanas līdzeklis – zeme – piederēja feodālim, kuras daļu tas iznomāja saviem zemniekiem. Zemnieks-dzimtcilvēks, strādādams uz šīs zemes, bija spiests vai nu daļu saražotās produkcijas bez atlīdzības atdot feodālim naturālās zemes nomas maksas veidā, vai arī noteiktu skaitu dienu nedēļā bez atlīdzības strādāt feodāla muižā. No morāles viedokļa raugoties, materiālo vērtību ražošanas veidā feodālajā sabiedrībā bija noticis neliels progress, jo daļa no zemnieka-dzimtcilvēka saražotā produkta nonāca viņa un viņa ģimenes rīcībā un viņam personīgā īpašumā piederēja ražošanas līdzekļi, ar kuriem viņš strādāja savā piemājas saimniecībā. Tomēr nosaukt feodālo ražošanas veidu par morālu nav pamata. Drīzāk to varētu nosaukt par mazāk amorālu nekā verdzības iekārtas ražošanas veids.

Cik morāla, raugoties no godīguma un taisnīguma viedokļa, ir kapitālistiskā jeb tirgus ekonomikas sabiedrība? Kapitālistiskajā sabiedrībā, kā zināms, divas galvenās darbojošās personas ir kapitālisti jeb naudas īpašnieki un algotie strādnieki. Protams, ka daba nedod gatavā veidā naudas īpašniekus jeb nākamos kapitālistus vienā polā un juridiski brīvos algotos strādniekus – otrā polā. Tikpat maldīgi būtu iedomāties, runājot K. Marksa vārdiem, ka “nākamie kapitālisti izveidojās no strādīgo, saprātīgo un taupīgo izredzēto saujiņas”, bet nākamie kapitālistisko uzņēmumu strādnieki – “no sliņķu, skrandaiņu masas, kuri ir noplīvējuši visu, kas tiem bijis un pat vairāk par to” [4, 580].

Feodālo sabiedrību no kapitālistiskās sabiedrības šķir aptuveni 250 gadus ilgs pārejas jeb kapitāla sākotnējās uzkrāšanās periods. Šā procesa izpētei K. Markss ir pievērsies sava “Kapitāla” 1. sējuma 24. nodaļā, un ikviens, kam interesē šis jautājums, pārlapojot šīs lapaspuses, var gūt priekšstatu gan par šī procesa ekonomisko būtību, gan par tā īstenošanas cietsirdību un nežēlību. K. Markss raksta, ka “sākotnējās uzkrāšanas metode ir jebkas, tikai ne idille” [4, 581].

K. Markss norāda: “Nauda un prece, tāpat kā dzīvei nepieciešamie līdzekļi un ražošanas līdzekļi, nebūt nav kapitāls paši par sevi. Tie ir jāpārvērš par kapitālu. Bet šī pārvēršana ir iespējama tikai noteiktos apstākļos: divām ļoti dažādām, pretējām preču īpašnieku šķirām jāstāpās vienai ar otru un jānonāk

kontaktā – no vienas puses, naudas, ražošanas līdzekļu un dzīvei nepieciešamo līdzekļu īpašniekam, kuram ir vajadzība iepirkt svešu darbaspēku, lai vairotu tālāk to vērtību summu, ko viņš piesavinājies; no otras puses, brīviem strādniekiem, sava darbaspēka pārdevējiem un tālād darba pārdevējiem. Šie strādnieki ir brīvi divējādā nozīmē: viņi paši nepieder pie ražošanas līdzekļiem (kā vergi, dzimtcilvēki utt.) un arī ražošanas līdzekļi viņiem nepieder (kā zemniekiem, kuriem ir patstāvīga saimniecība utt.). Gluži pretēji – viņi ir atbrīvoti no ražošanas līdzekļiem, pilnīgi atbrīvoti no tiem, viņiem to nav. Līdz ar šo preču tirgus polarizāciju rodas kapitālistiskās ražošanas pamatnosacījumi” [4, 581].

Citiem vārdiem runājot, kapitālistiskā uzņēmuma strādnieki ir juridiski brīvi cilvēki, taču viņi ir brīvi kā putni gaisā, jo viņi iepriekš ir “atbrīvoti” no visiem ražošanas līdzekļiem, ar kuru palīdzību viņi varētu saražot sev un saviem ģimenes locekļiem dzīvei nepieciešamās materiālās vērtības. Viņiem neatliek nekas cits kā pārdot vienīgo ražošanas faktoru, kas tiem vēl ir palicis – savas spējas strādāt, t. i., darīt darbu ražošanas līdzekļu īpašniekam jeb kapitālistam, kuram pieder sākotnēji manufaktūra, bet vēlāk jau mašīnizētā fabrika.

K. Markss norāda: “Tiklīdz kapitālistiskā ražošana nostājas pati uz savām kājām, tā ne tikai uztur šo atdalījumu, bet arī atražo to nepārtraukti pieaugošā mērogā. Tādēļ process, kas rada kapitālistisko attiecību, nevar būt nekas cits kā vien process, kurā strādnieks tiek atdalīts no īpašuma uz sava darba nosacījumiem, – process, kurš, no vienas puses, sabiedriskos ražošanas līdzekļus un dzīvei nepieciešamos līdzekļus pārvērš kapitālā, no otras puses, tiešos ražotājus – algotos strādniekus. .. Un šī viņu ekspropriācijas vēsture ir ierakstīta cilvēces hronikās ar asinīm un uguni” [4, 581, 582].

Tālād kapitālisma ražošanas veida priekšnoteikumu izveidošanās procesu jeb kapitāla sākotnējo uzkrāšanos ir grūti nosaukt par morālu. Kas notiek tālāk? Kā modificējas kapitālisma ražošanas veids tā brieduma stadijā un kādas ir tā mūsdienu izpausmes? No malas raugoties, darījums starp darbaspēka īpašnieku jeb strādnieku un naudas īpašnieku jeb kapitālistu izskatās kā divu tiesībās vienlīdzīgu partneru darījums, kurā viens pārdod to, kas tam pieder, bet otrs pērk par naudu, jo tā tam pieder, turklāt samaksājot par precī pilnu tās vērtību, t. i., darba algu.

Taču pēc šī darījuma noslēgšanas nez kāpēc, runājot K. Marksa vārdiem, “zināmā mērā sāk mainīties mūsu darbojošos personu fizionomijas. Bijušais naudas īpašnieks soļo pa priekšu kā kapitālists, darbaspēka īpašnieks seko viņam kā viņa strādnieks; viens, daudznazīmīgi smīnēdams, ir pilns apņēmības uzsākt veikalu; otrs, galvu nodūris un pretodamies kā cilvēks, kurš pārdevis tirgū pats savu ādu, neredz nākotnē nekādas citas perspektīvas kā tikai vienu: ka šo ādu miecēs” [4, 156]. K. Markss aicina mūs kopā ar naudas īpašnieku un darbaspēka īpašnieku nokāpt ražošanas apslēptajās dzīlēs, kur virs ieejas ir rakstīts “Nepiederošiem ieeja aizliegta”, un atklāt peļņas iegūšanas noslēpumu [4, 155].

K. Marksa nenoliedzamais nopelns ekonomikas zinātnes attīstībā ir tas, ka viņam ar zinātniskās abstrakcijas palīdzību ir izdevies ieskatīties tajā, kas notiek aiz šīm plašākai sabiedrībai slēgtajām durvīm, respektīvi, atklāt kapitālistiskās ražošanas būtību, parādīt, ka kapitālistiskā ražošana – tā ir ne tikai noteiktu lietošanas vērtību, bet vispirms un galvenokārt tā ir virsvērtības ražošana, ka darbadiena kapitālistiskajā uzņēmumā nosacīti ir iedalāma divās daļās – nepieciešamajā darba laikā un virsdarba laikā un ka strādnieka darbam ir divējāds raksturs – tas, no vienas puses, ir konkrētas profesijas pārstāvja konkrēts darbs, kura rezultāts ir saražotās konkrētas lietošanas vērtības, bet, no otras puses, tas ir abstrakts darbs, t. i., strādnieka darbs kā enerģijas patēriņš jeb darbs bez jebkādam konkrētām pazīmēm, darbs vispār.

Konkrētā darba rezultātā visas darbadienas garumā strādnieks ražo konkrētas lietošanas vērtības jeb derīgos produktus, kurus kapitālists pēc tam kā preces pārdos tirgū. Taču abstraktā darba rezultātā visas darbadienas garumā tiek radīta vērtība no jauna jeb jaunradītā vērtība, kuras viena daļa, kas radusies nepieciešamajā darbalaikā, kompensē strādnieka darbaspēka dienas izmaksas, bet otra daļa veidos virsvērtību. Tālād virsvērtība ir daļa no strādnieka darbadienas laikā, konkrēti – virsdarba laikā, jaunradītās vērtības, kuru bez atlīdzības piesavinās kapitālists, jo viņam uz privātā īpašuma tiesību pamata pieder ražošanas līdzekļi un tālād arī viss saražotais produkts, kura vērtību veidos gan strādnieka konkrētā darba rezultātā no ražošanas līdzekļiem uz jaunradīto produktu pārnēstā vērtība, gan arī strādnieka abstraktā darba rezultātā radusies jaunradītā vērtība, kuras viena daļa ir virsvērtība.

Tieši iespēja iegūt virsvērtību ir tas, kāpēc kapitālists ir organizējis kādas preces ražošanu. Būtībā to vai citu lietošanas vērtību ražošana kapitālistam ir pilnīgi vienaldzīga. Svarīgi ir tas, cik lielu virsvērtību var gūt lietošanas vērtības ražošanā. Virsvērtība rodas ražošanas sfērā, bet parādību virspusē tā parādās tirdzniecībā jeb apgrozības sfērā kā starpība starp preces ražošanas izmaksām un par preces realizāciju saņemto naudas summu, kura atgriežas pie kapitālista kā peļņa. No kapitālista viedokļa raugoties – jo darbadiena ir garāka, jo labāk. Tāpēc ka attiecīgi garāks būs arī virsdarba laiks, kurā strādnieks ar sava abstraktā darba palīdzību pēc tam, kad būs no jauna radījis savas darbaspēka vērtības ekvivalentu, turpinot strādāt, virsdarba laikā radīs to jaunradītās vērtības daļu, kas ir virsvērtība. Vai tāpēc būtu jābrīnās, ka kapitālisma rītausmā jeb t. s. “mežonīgā kapitālisma apstākļos” darbadienas garums kapitālistiskajā uzņēmumā sasniedza 16 stundas?

Vai varam uzskatīt kapitālistisko ražošanas procesu par morālu, respektīvi, taisnīgu un godīgu? Diezin vai. Kapitālists jeb darba devējs un strādnieks jeb darba ņēmējs būtībā atrodas antagonistisku pretrunu attiecībās, un viņu starpā nepārtraukti notiek cīņiņš par “pīrāga” jeb jaunradītās vērtības sadalīšanu un pārdalīšanu. Tajā pašā laikā viņi ir viens otram vajadzīgi, jo abi “sēž vienā laivā”. Tāpēc par morālu varētu uzskatīt situāciju, kurā šis “pīrāgs” jeb jaunradītā vērtība tiktu sadalīta starp abām ražošanas procesā iesaistītajām pusēm aptuveni līdzīgās daļās. Lai to panāktu, pirmkārt, strādniekiem nācās apvienoties arodbiedrībās, vēlāk izveidot arī savas politiskās partijas, bieži likt lietā savā rīcībā esošo iedarbīgāko cīņas līdzekli – streiku. Otrkārt, buržuāziskajai valstij nācās uzņemties arbitra lomu, lai šo antagonismu starp strādnieku un kapitālistu interesēm mīkstinātu. Tieši valsts izdotie likumi par darbadienas garumu, bērnu darba aizliegumu un sieviešu darba reglamentāciju, minimālo darba algu u. c. palīdzēja mazināt kapitālistu peļņas gūšanas “apetīti”.

Ir jākonstatē, ka kapitālisma agrīnajā stadijā jeb kapitāla sākotnējās uzkrāšanas periodā valsts atklāti un aktīvi atbalstīja kapitālistisko ražošanas attiecību veidošanos, gan sekmējot naudas uzkrāšanos nākamo kapitālistu rokās ar tik amorālas rīcības kā vergu tirdzniecība un jūras pirātērija palīdzību, gan veicinot “brīvo strādnieku” paātrinātu veidošanos ar “asiņainās likumdošanas” pret klaiņošanu un ubagošanu palīdzību. Savukārt jau nobriedušu kapitālistisko ražošanas attiecību apstākļos valstij visai drīz nācās uzņemties šķīrējtiesneša lomu, lai neļautu antagonismam starp strādniekiem un kapitālistiem sasniegt baltkvēli, lai nepieļautu sprādzienbīstamas sociālās neapmierinātības situācijas.

Pagāja aptuveni 100 gadu, līdz K. Marksa laika “mežonīgais kapitālisms” valsts rīcības rezultātā pakāpeniski transformējās mūsdienu “civilizētajā kapitālismā”. Taču tirgus ekonomikas sabiedrībā, kuras attīstības dzinējspēks ir iespēja gūt peļņu un kļūt bagātam, valstij joprojām ir un būs izšķirošā loma visu sabiedrības locekļu egoistisko un savtīgo interešu iespējamā sabalansēšanā.

Līdz šim esam analizējuši to kapitālistiskā ražošanas veida izpausmi, kas rada sabiedrībai nepieciešamās materiālās vērtības. Taču kā ar to izpausmi, kuru Aristotelis nosauca par hrematistiku, kad naudas īpašniekam nauda rada jaunu naudu pa tiešo bez starpfāzes kapitālistiskā ražošanas procesa veidolā? Kaut arī mūsdienu banku kapitāls darbojas visumā ļoti līdzīgi senatnes augļotāju kapitālam, jo tāpat aizdod naudu uz procentiem, tomēr, pieņemot noguldījumus no iedzīvotājiem, tas mobilizē ļoti lielus līdzekļus un cita starpā spēj kreditēt arī materiālās ražošanas sfēru, tā sekmējot sabiedrības materiālās bagātības vairošanos. Tāpēc tā darbošanās no sabiedrības interešu viedokļa ir attaisnojama un pietiekami morāla.

Arī sākotnējā finanšu instrumentu, t. i., vērtspapīru jeb akciju kapitāla, izlaide un tirdzniecība bija sabiedriski attaisnojama no morāles viedokļa, jo sekmēja ļoti lielu kapitālu mobilizāciju. Kā teicis kāds klasiķis, cilvēce joprojām būtu palikusi bez dzelzceļiem, ja nebūtu akciju sabiedrības un akciju kapitāla. Taču jau K. Markss nosauca akciju kapitālu par fiktīvo kapitālu atšķirībā no ražīgā jeb reālā kapitāla ražošanas sfērā. Turpmākā vērtspapīru attīstība notika visai strauji un aizvien lielākas fikcijas virzienā. Starp mūsdienu atvasinātajiem vērtspapīriem jeb derivatīviem ļoti maz būs tādu, kuriem vēl ir kaut cik tieša sasaiste ar reālo ekonomikas sektoru. Faktiski ir izveidojies jauns ekonomikas sektors – spekulatīvā ekonomika pretstatā reālajai ekonomikai. Turklāt šī sektora apmēri ir auguši ar ģeometriskās projekcijas tempu un šodien tālu pārsniedz reālā ekonomikas sektora apmērus.

F. Rūzveltam viņa “Jaunā kursa” politikas ietvaros vēl izdevās zināmā mērā iegrožot spekulatīvā kapitāla izaugsmi ar Glasa-Stigela (*Glass-Steagall Act*, 1933) akta palīdzību, kurš nodalīja komercbanku un investīciju banku funkcijas, aizliedzot komercbankām nodarboties ar vērtspapīru tirdzniecību.

Taču komercbanku lobijam izdevās prezidenta B. Klintonas administrācijas laikā 1998. gadā panākt šī likumdošanas akta atcelšanu. Kā zināms, pēc desmit gadiem pasaules ekonomika iekļuva finanšu un ekonomiskajā krīzē, kuras dziļumu un postošo spēku eksperti salīdzina tikai ar Lielo depresiju. Citiem vārdiem runājot, par šī tirgus jeb kapitālistiskās ekonomikas moralitāti ir ļoti, ļoti stipras šaubas. Tās apstiprina arī veids, kā tika mēģināts rast izeju no šīs krīzes.

Kā izteicies finanšu eksperts no Francijas Tjeri Filiponā: “Mēs nedzīvojam brīvā tirgus apstākļos, jo aizvien spēkā ir greizā shēma, kurā peļņa tiek privatizēta, bet zaudējumi – socializēti” [5]. Visspilgtāk to apliecināja ASV rīcība, kad prezidenta Dž. Buša jun. administrācija grimstošajās komercbankās iepludināja milzu budžeta, tātad – nodokļu maksātāju, līdzekļus. Diemžēl arī Latvijas valsts, glābdama no bankrota banku “Parex”, rīkojās pēc šīs pašas shēmas. Tiesa gan, šķiet, ka zināmu mācību ASV u. c. Rietumu valstis no šīs krīzes ir guvušas un ievērojami pastiprinājušas banku sektora uzraudzību. Tā, piemēram, lai atpirktos no apsūdzībām saistībā ar manipulācijām valūtu tirgū, vairākas lielākās ASV, Apvienotās Karalistes un Šveices bankas (*Citigroup, JP Morgan, Royal Bank of Scotland, HSBC*) ir piekritušas maksāt izlīguma summu – 3,4 miljardus ASV dolāru [6]. Līdzīgi klājas ASV bankām, kuras ir vainojamas hipotekāro kredītu burbuļa uzpūšanā. Nedaudz vairāk par 20 miljardiem ASV dolāru nāksies samaksāt par izlīgumu ASV bankām *Bank of America, JP Morgan, Wells Fargo* u. c. [7]. Ir jāpiekrit Francijas eksprezidentam Nikolā Sarkozī, kas savā 2010. gada Davosas foruma atklāšanas runā mūsdienu finanšu jeb “kazino kapitālismu” nosauca par amorālu.

Raksturīgi, ka kapitālistiskā ražošanas veida abām galvenajām darbojošām personām laika gaitā ir izveidojušies arī savi ideologi, kas pamato, argumentē vai nu kapitālistu, vai arī strādnieku pretenzijas uz jaunradītā “pīrāga” lielāko daļu. Kapitālistu pretenziju aizstāves patiesībā ir bijušas vairāk vai mazāk visas politekonomijas teorētiķu skolas līdz K. Marksam. Savukārt K. Markss un viņa sekotāji nepārprotami nostājās kapitālistiski ekspluatētās strādniecības jeb rūpniecības proletariāta pusē, uzskatīdami, ka kapitālisms ir netaisns un vēsturiski nolemts bojāejai, jo ir pats radījis savu “kapraci”, t. i., rūpniecības proletariāta armiju, un ka neizbēgami pienāks stunda, kad “ekspropriatorus ekspropriēs”, respektīvi, kad “tautas masai vajadzēs ekspropriēt nedaudzus uzurpatorus” [4, 617]. Starptautu, arī Ādams Smits brīvā tirgus kapitālismu neuzskatīja par mūžīgu, bet gan aptuveni tuvākajiem 150–200 gadiem domātu, savukārt Jozefs Šumpeters nosauca kapitālismu par radošu destruktiju, kas lemts bojāejai.

Savdabīga ūdensšķirtne kapitālistiskā ražošanas veida attīstībā ir pagājušā gadsimta 30. gadu Lielā depresija, kad ekonomiskajā teorijā sevi pieteica Džons Meinards Keinss. Viņš šo depresiju neuzskatīja par kapitālisma galu, taču par “visatļautības un tirgus pašregulācijas galu” gan [9]. Pēc viņa domām, klasiskā liberālā ekonomiskā teorija nevar pretendēt uz vispārējās ekonomiskās teorijas statusu, kas derīga tirgus ekonomikai vispār, bet gan par tādu, kas ir noderīga tikai atsevišķos gadījumos. Turklāt “šo atsevišķo gadījumu raksturīgās iezīmes nesakrīt ar tām iezīmēm, kuras ir raksturīgas sabiedrībai, kurā mēs dzīvojam” [11, 11]. Viņa mācība par “valstiski regulējamo kapitālismu” radīja apvērsumu ekonomiskajā teorijā un uz vairāk nekā 40 gadiem atbīdīja otrajā plānā brīvā tirgus liberālisma kapitālisma apoloģētus. Dž. Keinss un viņa sekotāji pārliecinoši pierādīja, ka, lai labotu stihiskā tirgus mehānisma pieļautās kļūdas un brīvās konkurences kropļojumus, valstij ir jāuzņemas tirgus ekonomikas koordinators un regulētāja funkcijas.

Pirmais praksē Dž. Keinsa teorētiskās nostādnes un rekomendācijas lietoja ASV prezidents F. Rūzvelts sava “Jaunā kursa” politikā. Arī šodien der ieklausīties F. Rūzvelta inaugurācijas runā 1933. gada 4. martā teiktajos vārdos: “..tie, kas nosaka apmaiņu ar cilvēces materiālajām vērtībām, ir cietuši neveiksmi savas spītības, smagnējības un nekompetences dēļ, ir atzinuši savas kļūdas un atkāpušies no amata. Nekaunīgu naudas mijēju darījumi tagad stāv apsūdzēti sabiedriskās domas tiesas priekšā, cilvēku siržu un prātu noraidīti. Tiesa gan, viņi ir mēģinājuši kaut ko darīt, taču viņu pūliņi bija vērsti novecojušu, tālākai lietošanai nederīgu tradicionālo shēmu virzienā. Sastapušies ar kredītu izgāšanos, vienīgais, ko viņi ir piedāvājuši, ir aizņemties vairāk naudas. ... Viņi zina vienīgi savtīgo cilvēku paaudzes likumus. ... Naudas mijēji ir pametuši savus augstos krēslus mūsu civilizācijas templī. Mēs tagad varam atgriezt šo templi vecajiem dieviem” [11].

Citiem vārdiem runājot, F. Rūzvelts kritikas smaili vērš tieši pret “nekaunīgajiem naudas mijējiem”, kuri vadījušies tikai no “savtīgo cilvēku paaudzes likumiem”, lasi: rīkojušies amorāli un noveduši valsti šajā visu laiku postošākajā pārprodukcijas krīzē. ASV sabiedrība F. Rūzvelta darbošanos krīzes seku pārvarēšanā novērtēja ar tik lielu pateicību, ka četras reizes pārvēlēja viņu prezidenta amatā, un droši vien būtu ievēlējuši arī piekto reizi, ja vien viņš nebūtu nomiris 1945. gada aprīlī.

Keinsisma iespaidā kapitālisma vēsturē iestājās “zelta 30 gadi” (no 1945. līdz 1975. gadam), kuru laikā attīstījās Rietumu valstīs izveidojās mūsdienu labklājības sabiedrība. No morāles viedokļa, šādu valstiski regulētu kapitālismu var nosaukt par daudz morālāku, salīdzinot ar brīvā tirgus kapitālismu. Atliek tikai nožēlot, ka 70. gadu vidū pēckara periodā vēl nebijušu ekonomisko satricinājumu apstākļos (ar krīzi noslēdzās ielngušais pēckara atražošanas cikls, arābu naftas ieguvējas valstis, protestējot pret Izraēlas agresiju Tuvajos Austrumos, četras reizes paaugstināja naftas cenu (no 3 uz 12 dolāriem par barelu naftas), izmantojot situāciju, ar derīgajiem izrakteniem bagātās jaunattīstības valstīs arī paaugstināja savu izejvielu cenas) otro elpu ieguva ekonomiskais liberālisms monetārisma veidolā ar tā galveno teorētiķi – Čikāgas Universitātes Ekonomikas fakultātes profesoru Miltonu Frīdmenu priekšgalā. Turklāt tas bija noticis ne jau ekonomikas zinātnieku teorētisku diskusiju un argumentu kauju rezultātā, jo tajās frīdmenisti noteikti būtu bijuši zaudētāji.

Runājot 1981. gada Nobela prēmijas laureāta Džeimsa Tobīna vārdiem, teiktiem pēc prēmijas saņemšanas intervijā Zviedrijas TV: “Viņi [Miltons Frīdmenis un viņa piekritēji] šodien kā jaunas piedāvā idejas, kuras par novecojušām tika atzītas jau 30. gados.” Arī pazīstamais poļu ekonomists *Grzegorz Kolodko* konstatēja, ka “neoliberālisma ekonomiskā teorija praksē nav spējusi darboties, jo, sekojot tās diktātam, nav notikusi sabalansēta, ilgtermiņā finansiāli, sociāli un ekoloģiski līdzsvarota izaugsme un ekonomiskā attīstība. Tāpēc tā ir uzskatāma par nepareizu jeb kļūdainu teoriju [10, 205].

Patiesībā frīdmenisti aizstāvēja jau sen bankrotējušas idejas par “pilnīgi brīvu tirgu”, kurām nebija apstiprinājuma praksē un kuras tik ļoti bija vajadzīgas “šīs pasaules varenajiem”, t. i., transnacionālajām – un vispirms jau ASV – korporācijām, kurām nebija pa prātam spēcīgas nacionālās valdības valstīs, kurās šīs korporācijas vēlējas darboties un kuras varēja ierobežot to darbības brīvību un visatļautību.

Kā raksta Naomi Kleina savā grāmatā “Šoka doktrīna. Katastrofu kapitālisma uzņēmums”: “Keinsiešu dumpis pret visatļautību tirgū korporatīvajam sektoram maksāja dārgi. Acīmredzami zaudēto pozīciju atgūšanai bija vajadzīga antiķeinsiska kontrrevolūcija, atgriešanās pie vēl vājāk regulētām kapitālisma formām nekā pirms depresijas. .. Ja tuvs Frīdmena draugs Volters Ristons (*Walter Wriston*), *Citibank* vadītājs, būtu nācis klajā ar argumentiem, ka algas minimums un korporāciju maksātie nodokļi būtu atceļami, viņš, saprotams, tiktu vainots kā laupītāju barons. Un te pavērās ceļš Čikāgas skolai. Ātri kļuva skaidrs, ka tad, ja šos pašus argumentus izvirzītu Frīdmenis, spožs matemātiķis un prasmīgs strīdnieks, tie iegūtu gluži citu kvalitāti. Tos varētu noraidīt kā kļūdainus, taču tos apvītu zinātniskas objektivitātes aura. Ja korporatīvi ieskatī tiktu vadīti caur akadēmiskām vai kvaziakadēmiskām institūcijām, tas ne tikai piepludinātu ziedojumus Čikāgas skolai, – nebūtu ilgi jāgaida, lai no tā sazarotos globāls labējā spārņa ideju “cehu” tīkls pasaules kontrrevolūcijas kareivju izlaidei” [3, 58].

Tātad frīdmenisti mūsdienu tirgus ekonomikas norisēs atklāti nostājās sabiedrības mazākuma, t. i., lielkapitāla savtīgo un alkatīgo interešu aizstāvju, pusē. Līdz ar to tirgus ekonomika tās moralitātes aspektā tika atmesta atpakaļ tur, kur tā atradās Lielās depresijas priekšvakarā. Tāpēc nosaukt šo ekonomiskās domas virzienu par morālu ir grūti. Vēl jo vairāk, ņemot vērā Čikāgas Universitātē frīdmenistu sagatavotos “ideoloģiskos kaujiniekus, kuriem ideju sadursmēs vajadzēja gūt uzvaru pār Latīņamerikas “sārtajiem” ekonomistiem” [3, 62].

Visizteiktāk tas notika Čīlē pagājušā gadsimta 60. un 70. gados, kura kļuva par sava veida eksperimentālo laboratoriju M. Frīdmena neoliberālo ideju lietošanai praksē. No vienas puses, pēc viņa idejām par brīvo kapitālismu šajā valstī bija liels pieprasījums, jo Čīlē valdošajās aprindās brieda amerikāņu korporāciju nacionalizācijas plāni. No otras puses, lai šiem plāniem neļautu realizēties, Čikāgas Universitātē pie profesora M. Frīdmena laikus tika gatavoti N. Kleinas pieminētie “ideoloģiskie kaujinieki” jeb t. s. Čikāgas zēni, t. i., čīliešu studenti, kuri, absolvējuši Čikāgas Universitāti, atgriezās Čīlē kā lielāki frīdmenisti nekā pats Frīdmenis. Taču notika neparedzētais – Čīles sabiedrības vairākums

nepieņēma M. Frīdmena idejas un 1970. gada vēlēšanās Čīlē uzvaru guva trīs politiskās partijas, kuras visas atbalstīja no ASV neatkarīgu nacionālās ekonomikas attīstības kursu un amerikāņu kompāniju aktīvu nacionalizāciju, tiesa gan – samaksājot tām taisnīgu kompensāciju.

Tālākos notikumus mēs visi zinām. Čīlē 1973. gada 11. septembrī notika armijas ģenerāļu pučs. Likumīgi ievēlētais prezidents Salvadors Aljende tika nogalināts, varu sagrāba ģenerālis Pinočets, un valstī uz ilgiem gadiem nostiprinājās militārā diktatūra. Žurnāls "The Economist" to nodēvēja "par kontr-revolūciju – pirmo īsto uzvaru Čikāgas skolas kampaņā, lai anulētu jaunattīstības un keinsisma periodā gūtos panākumus" [3, 80]. Tā nu bija sagadījies, ka Miltons Frīdmena teorijas atnesa viņam Nobela prēmiju (1976. gadā), bet Čīlei tās deva ģenerālis Pinočetu. Savukārt "Čikāgas zēniem" bija jānodrošina ideoloģiskais piesegums notikušā valsts apvērsuma attaisnošanai, kā arī jāslavē it kā Čīles ekonomiskie panākumi jeb "ekonomiskais brīnums" pēc šī apvērsuma. Šos panākumus gan ir grūti saskatīt.

Čīlē notika tas pats, kas visur citur, kur neoliberālās frīdmenistu idejas dabūja iespēju izpausties – strauju mantiskās nevienlīdzības palielināšanās, nedaudzu strauju iedzīvošanos bagātībā un sabiedrības lielākās daļas materiālās labklājības līmeņa pazemināšanās. Līdz 1988. gadam, kad Čīles ekonomika bija beidzot nostabilizējusies un valstī atjaunojās izaugsme, 45% valsts iedzīvotāju bija noslīdējuši zem nabadzības sliekšņa, bet tikmēr 10% bagātāko čīliešu ienākumi bija pieauguši par 83%. Vēl 2007. gadā Čīle bija visnevienlīdzīgāk sociāli noslāņoto valstu skaitā. No 123 valstīm, kurās ANO reģistrējusi nevienlīdzību, Čīle atradās 116. vietā, kļūstot par astoto nevienlīdzīgāko valsti šajā uzskaitījumā [3, 88].

Ir interesanti un svarīgi konstatēt, ka bez marksistisko ekonomistu kapitālistiskā ražošanas veida kritikas mūsdienās ir sastopama arī kritika no tādu ekonomistu puses, kuri, līdzīgi Dž. M. Keinsam, visumā atbalsta kapitālistisko tirgus ekonomiku, taču vēršas pret neoliberālisma acīmredzamo netaisnīgumu un amoralitāti. Šajā ziņā ļoti raksturīgs piemērs ir korejiešu izcelsmes Kembridžas Universitātes profesors Hadžūns Čangs. Latviešu valodā ir pārtulkotas divas viņa grāmatas: "Sliktie samarieši" (Rīga, Zvaigzne ABC, 2011) un "23 lietas, ko mums nestāsta par kapitālismu" (Rīga, Zvaigzne ABC, 2013). H. Čangs uzsver, ka šī pēdējā grāmata, kaut arī satur bargu mūsdienu brīvā tirgus kapitālisma kritiku, "nav anti-kapitālistisks manifests", turpinot: "Būt kritiskam pret brīvā tirgus ideoloģiju nav tas pats, kas būt pret kapitālismu. Par spīti kapitālisma problēmām un trūkumiem, es uzskatu, ka tā tomēr ir labākā ekonomikas sistēma, ko cilvēki ir izgudrojuši. Mana kritika ir vērsta pret vienu konkrētu kapitālisma variantu, kas valdījis pēdējos trīs gadu desmitus, tas ir, brīvā tirgus kapitālismu" [1, 13].

H. Čangs uzskata, ka "mēs nedzīvojam vislabākajā iespējamā pasaulē. .. Paturot to prātā, mums ir jājautā, vai lēmumi, kurus pieņem bagātie un varenie, balstās uz saprātīgiem apsvērumiem un stingriem pierādījumiem. Vienīgi tādā gadījumā, ja to darām, mēs varam pieprasīt pareizo rīcību no korporācijām, valdībām un starptautiskām organizācijām. Bez aktīvas pilsoņu stājas mēs vienmēr paliksim to cilvēku upuri, kuriem ir lielākas iespējas pieņemt lēmumus un kuri mums stāsta, ka viss notiek tā, ka tam jānotiek, tāpēc mēs nekādi nevaram kaut ko mainīt, lai arī cik nepatīkami un netaisnīgi viss izskatītos" [1, 16].

Grāmatas "Sliktie samarieši" tulkotājs Pēteris Treijs grāmatas ievadā raksta: "Šajā grāmatā Hadžūns Čangs pierāda, ka neoliberālā politika ir izdevīga spēcīgām ekonomikām, jo neļauj starptautiskajā tirgū parādīties jauniem konkurentiem. Tās uzspiešana attīstības valstīm notiek, izmantojot trīs starptautiskas organizācijas – Pasaules Banku, Starptautisko Valūtas Fondu un Pasaules tirdzniecības organizāciju –, kuras autors kopā ir nosaucis par Nešķīsto Trīsvienību. Tā tiek izmantota "trepju atgrūšanai", tas ir, lai attīstības valstīm neļautu izmantot trepes (protekcionismu, subsīdijas, valdības iejaukšanos), pa kurām bagātās valstis ir nokļuvušas virsotnē. Šīs negodīgās uzvedības dēļ H. Čangs bagātās valstis ir nosaucis par sliktajiem samariešiem (kuri nekautrējas iedzīvoties uz citu nelaimes rēķina)" [12, 17].

Raksturīgs piemērs mūsdienu tirgus ekonomikas amoralitātei ir protesta kustība "Okupē Volstrītu" (*Occupy Wall Street*), kas aizsākās ASV 2011. gadā ar lozungu "1 procents pret 99 procentiem". Zīmīgi, ka šī protesta kustība aizsākās tad, kad 2007.–2009. gada krīzes izraisītās sekas bija gandrīz jau pārvarētas. Gluži vienkārši ASV sabiedrības vairākums pārliecinājās, ka Baraka Obamas administrācija nav izdarījusi nekādus fundamentālus secinājumus par lietu kārtību ASV un tā negrasās neko mainīt esošajā lietu kārtībā. Pamats sabiedrības sašutumam bija vairāk nekā pietiekams, jo mantiskā nevienlīdzība ASV periodā no 1970. gada līdz 2007. gadam bija dramatiski pieaugusi: ja 1970. gadā 1% no ASV sabiedrības

turīgākajiem saņēma 10% no kopējiem valsts bruto ienākumiem, kas bija apmēram tajā pašā līmenī, kāds tajā laikā bija vecajās ES valstīs, tad 2007. gadā šis 1% turīgāko pilsoņu saņēma jau 23,5% no valsts bruto ienākumiem [8].

Turklāt ir skaidri redzama tendence: jo mazāks turīgās sabiedrības daļas procents tiek ņemts salīdzināšanai, jo lielāka ir ienākumu sadales nevienlīdzība. Tā, piemēram, 0,1% ASV vistirīgāko pilsoņu ienākums ir izaudzis no 1,9% 1970. gadā līdz 8,2% 2007. gadā. Tajā pašā laikā efekts ienākumu pārdalei ar nodokļu politikas palīdzību ir samazinājies. Minētajā laika periodā marginālais ienākumu nodoklis ir sarucis no 60% līdz 35%, bet peļņas no kapitāla nodoklis – attiecīgi no 32% līdz 15% [8].

Kā zināms, Latvijas politiskā elite līdz ar citām postsociālistiskajām valstīm 90. gadu sākumā arī pilnībā pārņēma M. Frīdmena neoliberālās utopijas un konsekventi centās tās iemiesot dzīvē, piedzīvojot sekas, kādas izriet no šīs brīvā tirgus apoloģētikas. Latvija 90. gadu vidū bija zaudējusi pusi sava iekšējā kopprodukta, un IKP izaugsme atjaunojās tikai 90. gadu otrajā pusē. Sabiedrība bija sociāli un mantiski noslāņojusies. Sabiedrības politiskās orientācijas svārsti 90. gadu sākumā aizgāja pa labi un tā arī atrodas tur joprojām. Regulētas tirgus ekonomikas un sociāli atbildīgas valsts idejas Latvijā joprojām nav populāras. Šo pilnīgi brīvo tirgu savā labā ir izmantojuši topošie jaunbagātnieki, jo peļņas gūšanai un savtīgai rīcībai visi ceļi ir vaļā.

Tikmēr mūsu ārējās tirdzniecības balance ir kļuvusi hroniski negatīva, bet valsts budžetā hroniski pietrūkst naudas izglītībai un zinātnei, kā arī veselības aizsardzībai un sociālajai nodrošināšanai vecumdienās. Emigrācijā labākas dzīves meklējumos ir devušies no 200 000 līdz 400 000 Latvijas iedzīvotāju (pēc dažādiem datiem), turklāt tieši tie, kurus mēs vismazāk gribējām zaudēt – labākajos gados, izglītotie, apņēmīgie, prasmīgie. Visas šīs ekonomiskās neveiksmes sabiedrībai tiek demagoģiski pasniegtas kā “veiksmes stāsts”.

Atgriežoties pie šī raksta ievadā uzdotā jautājuma par Zolitūdes traģēdijas iespējamību, varam konstatēt galvenos tās vaininiekus – tirgus ekonomikas pamatos iecementēto vēlmi gūt maksimālu peļņu, respektīvi, alkatību un Latvijas valsts norobežošanos no tirgus ekonomikas procesa vadības, kontroles un koordinēšanas.

Ja lielākas peļņas gūšanas vārdā būvnieki var atkāpties no būvniecības projekta un vienlaidu 18 m garu kopņu vietā sadalīt tās uz pusēm divās 9 m garās kopnēs, jo tā, lūk, ir lētāk tās aiztransportēt līdz būvlaukumam, jo nav vajadzīgs spectransports un policijas eskorts; ja šīs divdaļīgās kopnes var sastiprināt ar neatbilstošas stiprības skrūvēm un uzgriežņiem, jo tā taču atkal ir iespējams iekonomēt un gūt lielāku peļņu; ja būvuzraugs, kuram būvlaukumā ir jāatrodas visu darbadienu un jākontrolē, kā celtnieki strādā un ko ir “sastrādājuši” darbadienas laikā, vēl ir būvuzraugs 24 citos būvobjektos; ja valsts būvinspekcija – institūcija, kurai tas viss būtu jāredz un jākontrolē, – ir kā nevajadzīga likvidēta; ja uz lielveikala jumta tiek turpināta būvniecība ar novirzēm no drošības prasībām (tiek kaudzēs izbērti akmeņi un zeme, kura piedevām samirkst un kļūst daudz smagāka, un tādējādi tiek “uztaisīta” koncentrētā slodze uz 1 m², kāda nav paredzēta projektā), bet būvuzraugs to neredz, jo neatrodas būvobjektā, bet pats veikals turpina strādāt, it kā nekas nebūtu bijis, jo kāpēc uz dažiem mēnešiem vai nedēļām zaudēt peļņu, ja var to gūt, pakļaujot dzīvības riskam pircējus un savus darbiniekus; ja veikalā “Maxima” trauksmes signalizācija var skanēt jau vairākas dienas, bet veikala vadībai prātā nenāk pārtraukt darbu, slēgt veikalu un rūpīgi noskaidrot šī trauksmes zvana cēloni, jo tā taču tiks zaudēta dažu stundu darba peļņa, – vai tad ir jābrīnās, ka vadzis beidzot lūst.

Secinājumi

Tirgus jeb kapitālistiskā ekonomika, kā tas tika parādīts iepriekš, kaut arī satur ļoti spēcīgus stimulus saimnieciskajai attīstībai un peļņas gūšanai, vienlaikus satur būtisku un pretrunīgu interešu konfliktu starp darba devējiem jeb kapitālistiem, no vienas puses, un darba ņēmējiem jeb strādniekiem, no otras puses, sakarā ar saražotā “pārāga” sadalīšanu uzņēmēja peļņā un strādājošo darba algā. Var pat teikt, ka tā ir pretruna starp sabiedrības mazākumu (darba devējiem) un sabiedrības vairākumu (darba ņēmējiem).

Šīs intereses ir iespējams sabalansēt un padarīt tirgus ekonomiku daudz maz taisnīgu un godīgu, respektīvi, morālu vienīgi tad, ja valsts uzņemas arbitra funkcijas, t. i., ja tā nodarbojas ar tirgus ekonomikas attīstības plānošanu, regulēšanu un koordinēšanu, kā to nosaka keinsisms. Savukārt saimnieciskā frīdmenisko brīvā tirgus dogmu garā ir *a priori* amorāla.

Moral Aspects of Market Economy

Abstract

Market economy has gone through a several-hundred-year-long period of development starting from the s.c. initial period of the accumulation of the capital up to neoliberal market economy nowadays. The author of this article, influenced by the tragic accident of the Maxima supermarket in Riga on November 21st 2013, has tried to display how the market economy has correlated with such notions as “justice”, “honesty” and “morality” during different periods of its development. The author’s conclusion is that only during the period which started with the New Deal policies in the USA and up to the middle of the 1970-ties, when the mainstream in the methods of the management of national economies was the theory of J. M. Keynes, the market economy was more or less moral. Concerning the neoliberal methods of management nowadays as recommended by M. Friedman, according to the author’s mind, has been a regress in the morality of the market economy.

Keywords: capital, initial accumulation of the capital, value, new created value, surplus value, employer, employee.

Literatūra

1. Čangs H. 23 lietas, ko mums nestāsta par kapitālismu. – Rīga: Zvaigzne ABC, 2013. – 303 lpp.
2. Čangs H. Sliktie samarieši. – Rīga: Zvaigzne ABC, 2011. – 384 lpp.
3. Kleina N. Šoka doktrīna. Katastrofu kapitālisma uzturēšana. – Rīga: Dienas Grāmata, 2011. – 576 lpp.
4. Markss K. Kapitāls. – 1. sējums. – Rīga: Zvaigzne ABC, 2010.
5. Meļķis D. Arī nākamreiz krīze būs uz nodokļu maksātāju rēķina // Dienas Bizness, 06.02.2014.
6. Meļķis D. Miljardi par nedarbiem // Dienas Bizness, 09.01.2013.
7. Šķupelis J. Banku valūtu “mafija” saņem sodu // Dienas Bizness, 13.11.2014.
8. Dube A., Kaplan E. Occupy Wall Street and the political economy of inequality // http://people.umass.edu/adube/DubeKaplan_EV_OWS (sk. 19.05.2015.).
9. Keynes J. M. The end of Laissez-Faire. – London: L & Virginia Woolf, 1926. – P. 53.
10. Kolodko G. W. Truth, errors, and lies. Politics and economics in a volatile world. – New York: Columbia University Press, 2011. – P. 460.
11. Roosevelt Fr. D. First inaugural address // U. S. Inaugural Addresses. <http://www.bartleby.com/124/pres49.html> (sk. 23.10.2014.).
12. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. – Москва: Гелиос АРВ, 2002. – 352 стр.